

UNIVERSITÄTS-
BIBLIOTHEK
PADERBORN

**ITINERARI[I] || ITALIAE || RERVMQ. ROMANARVM || LIBRI
TRES ||**

Schottus, Franciscus

Antverpiae, 1600

Tibvr.

[urn:nbn:de:hbz:466:1-70633](https://nbn-resolving.org/urn:nbn:de:hbz:466:1-70633)

T I B U R.

Tibur cum appuleris, perlustra sumptuosissimos illos hortos, quos *Hippolytus Atestinus* Ferrariensis Cardinalis amplissimus ibidem incliuo montis cum permagnifico praetorio statuis antiquis, picturis, & regia prorsus supellectile pleno ante annos aliquot instruxerat prisci luxus & splendoris ad imitationem. Sed quis accuratè satis eius villæ, praetorii, atque hortarum elegantes delicias, politissimamque maximo sumptu culturam explicabit? Quis labyrinthos, lucos, siluas, hemicyclos, ianos, arcus cum antiquis statuis, antraque *Nymphae harum*, ac fontium infinitas scaturigines locorum ubique prorumpentes; item pergularum, & ædicularum topiaria pulcherrima disertè narrabit? Mihi quidem haud facile foret. Descripsit hortos eleganter *Vberius Folietus* Genuensis: nam postea excitari & excoli *Tiburinum* illud *Atestini* Cardinalis coepit. At *Corona Pighius* praedicare satis nequit, qui picturam praetorii istius & hortarum Romæ typis æneis publicatam in tabula mihi ostendit: quorum spectaculum meo iudicio tam multos *Tibur* nunc pellicere, quam ad sese *Roma* tot miraculis visenda pertrahere potest. Nos autem ex dictis tabulis obiter hortos descriptione quadam percurremus in eorum gratiam, quibus nec illos, nec picturam videre contigit. Praetorium in colle complanato regij palatij magnitudine & magnificentia conspicuum exurgit arte symmetrica ad regulam quadrato lapide constructum. A dextris habet hortos seclusos, quos secretos appellant: in quibus fontium marmorei crateres sedecim eructant limpidas aquas: in quorum medio stat *Lanus altior quadrifrons*, quatuor item habens fontes

fontes, speculorum in modum perornatos. A sinistris prætorij spæristerium, aliaq; exercitij loca sumptuosa non desiderantur. Frons autem eius inter fenestras, item propylæum cum duplicibus scalis lapideis, quibus ab utroque latere ascenditur, variis exornatur marmoreis statuis, ac signis antiquis. Ante propylæum in area fons est cum Lædæ statua pulcherrimus. Hinc leni descendens cliuæ collis quatuor in locis in areas oblongas redactus & exæquatus quadruplices ante prætorium peramœnos & spatiosos hortos complectitur: in quos tergeminis vtriusque & à medio scalis lapideis nitidè compactis descenditur & ascenditur: quarum latera per singulos gradus fontium digiti in suos decedentes lacusculos irrigant vtriusque. Horti singuli in classes pulcherrimè distributi suis hemicyciis, exedris, & peristylis ornatissimis sparsim distinguuntur: adeò vt ab vna parte in aliam inambulantibus per ambulacra frondibus concamerata, pergulasque & vias, hedera semper virenti tectas, inter spirantium atque ridetium vndique florum & herbarum plagas ac puluinos mirificam præbeant speciem: varietateque sua detineant atque morentur omnium animos & oculos: dum interim nec satiare spectatorem infinita statuarum ac fontium miracula possint. Nam cum ab area prætoriana deflectis ad dextram, per arbuta & lucos occurrunt statuarum cum suis fontibus: primum *Thetydis*, hinc *Æsculapij* & *Hygie*, dein *Arethuse*, & *Pandore*, mox *Pomone* & *Floræ*. Cum descendis in hortum primum, inuenis ibidem in dextro latere *Pegasi* colossus in Parnasso: sub cuius vngula fons erumpit in altum eximius. Post in silua & rupibus spelæum, vbi apud *Veneris* & *Bacchi* statuas quatuor *Cupidines* cum cantharis fontes effundunt. Vicinus est magnus aquarum lacus, in quem per scopulos deuoluuntur

tur strepentes riui inter duos colossos, *Albunee* videlicet *Sibullæ* vel *Imus*, ac *Meliceræ* filij. Iacent subtus ad lacum *Anienis* & *Herculaneis* fluuio- rum statuæ doliis incumbentes: è quibus item aquas profundunt in lacum, sicut & circum- stantes decem *Nymphæ* ex urnis quæque suis. Iuxta sunt speluncæ binæ, vna *Sibullæ Tibur- tinæ*, & altera *Diana Nemorensis* cum fontibus & statuis pluribus ambæ, ac insuper coralliis vni- onumque conchis pulcherrimis, item pauimen- tis ex opere musæo pereleganter expolitæ. Hinc si pergas in alterum horti latus, ibi à longè Ro- ma conspicua est ex hemicyclo magno, qui me- morabilium eius vrbs ædificiorum formas ac monumenta vetera coram bellè repræsentat. Nam vides in eius hemicycli planicie media *Romam* deam bellatricem in septem collibus se- dentem: Quæ statua est ex *Pario* marmore hu- mana statura maior, forma viraginis in tunica breui, succincta, nuda genu, cum caligulis mili- taribus; cui suspensus ab humero dextro bal- theus cum parazonio. Caput eius est galea te- ctum, hasta manus armata, brachiumque sini- strum clypeo. Sedet, vt dixi, media inter vrbs suæ miracula. Stant enim hinc inde circum ce- lebriores ædes sacræ *Pantheon*, *Capitolina* templa, circus, theatra, amphitheatra, columnæ, cochli- des, obelisci, & mausolea; arcus item triumphales, pyramis, aquæductus, & thermæ. Nec deest *Tiberis* deus à dextris cum lupa & gemellis in urbem suam ex urna capaci fluuium profun- dens. In cuius alueo est insula in nauis lapi- deæ formam facta, in medio obeliscum erectum gerens pro malo, templisque quatuor onusta: ni- mirum *Æsculapij* in puppe, *Iouis*, *Berecynthiæ*, & *Fauni* in prora.

Si postea descendis in hortum subiectum, habes à sinistris sub hemicyclo grandi dicto vi-
ride

ride inter rupes fontibus irriguas nemus: *Ornithodeium* nuncupare poteris, vbi visuntur in arborum ramis auicularum canorarum imagunculæ plures, quæ velut automata quædam plaudunt alis, cantillantque concentu dulcissimo, quasi viuæ, per ramorum secretas fistulas arte hydraulica, ventis & aquarum motu concitata. Cum autem, artifice procurante, prodit in conspectum ex latibulis bubo, subito conticescunt omnes: & eodem se postea subducente, concinunt denuo suauiter. Nec procul inde in horti illius medio stagnum rotundum ingens est, in quo labrum capax cum fonte *Draconum* gurgites aquarum vehementes è buccis euomentium. In eorum medio tubus exurgens aquas copiosas horrifonis cum bombis, tanquam tonitruis quibusdam in altum eructat. Vltèrius si ad dexteram procedis, ad *Natura* speluncam statuis multis ornatam venies. Ibidem miraberis hydraulū, multis fistulis politissimis compactum organum; quod non follibus, sed aquis agitatum reddit per multiplices sonos musicum concentum artificiosissimum.

Subsequentē hortum tertium exornant non solum fontes, sed & viuaria cygnorum, eximiorumque piscium, situ, & formis eleganter distincta. In maioribus tribus metæ quædā, quas sudantes appellant, termini que in marginibus dispositi, tantam vim aquarum in summam altitudinem eiciunt: vt aërem vicinum refrigerent non solum, sed etiam procellas ac imbres cælestes imitentur, pluuiæ que vehementis strepitum in aquis faciant, & ventis spirantibus procul etiam dissita conspergant & irrigent. Iuxta hæc viuaria, vasti *Oceani* species apparet in hemicyclo, theatri in formam facti. In eius medio quadriga marmorea, conchæ *Veneris* marine in modū facta, iunctis quatuor hippocampis

pis est conspicua: in qua stat colossicus Neptunus, tridentem intentans.

Si rursus descendas in infimum hortum, ad rupes occurrent fontes hinc *Tritoni* ac inde *Veneris Cloacine*. Et in reliqua planicie sub piscinis quatuor inextricabiles labyrinthi inter hortulos nobilium plantarum exoticarum quatuor alternatim dispositi sunt: ubi & ingressus egressusque in hortos datur per portam peramplam, ex quadrato lapide Tiburtino magnificenuissime constructam. Hæc quidem de Tiburtina villa Hippolyti Cardinalis Atestini iam dicta sufficiant.

In templo inter alia visu dignum occurrit admirabilis sumptus & artificij ex vario marmore fabrefactum monumentum cum statua ex Pario magna eiusdem Hippolyti Cardinalis Atestini, cuius ossa reliquæque sunt ibidem condite. Hinc perlustra opidum, & quicquid in eo visu dignum est, miraberisq. in primis præcipitem *Anienis* fluij ex altis rupibus lapsum, & ut

præpere cursu

Fument, ac multa sudent adspergine cautes.

Vix unquam igitur ibi nebulæ, ventique desunt. Et quemadmodum ascendentes à cataractis in altum nubes sudo serenoque cælo; sic & in solem obiectæ irides frequentissime procul intuentibus apparent. Fama, veterumque scriptis fluius hic celebris est: ex monte Trebanorum oriens, tres amœnitate nobiles lacus, qui & opido ipsis subiecto nomen *Sublaceum* dedere, perfluit. Eos Tacitus *Simbruina stagna* videtur appellare, scribens *Annalium* XIV apud illa fuisse Neronis villam *Sublacensem* in finibus *Tiburium*, cuius etiam Frontinus *de aqueductibus* meminit. Inde per montes & silvas decurrens *Anio* iuxta *Tibur* ex editissimis rupibus præcipitatur in subiectos campos maximo cum fra-

T

gore

gore molas aquarias plurimas variis locis exer-
cens. Alicubi inter scopulos & saxa delapsus,
sui magnam partem recondit, quam alibi tamē
in descensu largiter reuomit. Quin ad mon-
tium radices per imam planiciem egelidis ve-
nis sulphureis per subterranea metalla deriu-
atis sparsim erumpit, quas *Albulas* vocant à co-
lore feri lactis, cui similes videntur. Medica vir-
tute multa pollere dicuntur tam in potu, quam
balneis, vt etiam Strabo testatur. Plinius eas
vulneribus mederi scribit. Neque solum *Albu-
le*, sed & *Albunens* supra Tibur, atque *Anien* ipse
vi quadam sua naturali consolidant, & adgluti-
nant corpora quæuis, verum & virgulta, ligna,
folia, vel herbas, aliaque solidiora, quæ perflue-
re contingit, cortice lapideo sensim obducunt,
sicut & antè disserimus. Hoc minis videbitur
mirum latumias ac montes in agro *Tiburti* cir-
cum *Anienem* diligenter contemplantibus.
Apparebit his etenim, quod etiam scopuli cau-
tesque sæculorum successu ex aquis ibidem cō-
creuerint; & in planicie lacus atque paludes
multis in locis in solidum lapideumque solum.
A cataractis circum antiquas veterum ædifi-
ciorum reliquias atque vestigia ducere: quæ
Tiburti plurima, visuque dignissima reperiuntur:
licet nunc ea ciuitas, nō secus ac ipsa Roma to-
taque Italia, maiestate Imperij collapsa, cladi-
bus bellorum multiplicibus adstricta iaceat: cum
prius, ea florente, suburbanis principum, ditis-
simorumque ciuium prædiis circumuestita
triumpharet voluptatum omnium genere, pro-
pter cæli temperiem ad æstiuandum salubrem
ac commodam, & soli fecunditatem incredibi-
lem. *Græcos* conditores opidum habuisse con-
stat, sed quænam fuerint, antiquitatum Italix
scriptores dissentiunt. At plures conueniunt in
conditore *Garillo*, quem *Arcadem* nonnulli, &
præfe-

præfectum classis Euandri fuisse volunt: Argivum alij, filium scilicet *Amphiarai* vatis quem post patris ad Thebas prodigiosum interitum, tradunt oraculo iussum venisse in Italiam multo ante bellum Iliacum, cum gentilitate sacrisque suis omnibus: atque auxilio vetustæ cognatæque gentis Oenotriorum Aboriginum expulisse ex iis locis Siculos, ac denique *Tiburci* maioris filij sui à nomine *Tibur* opidum Siculis ereptum appellasse. Nec discrepat admodum ab hac opinione *Plinius*, qui libro naturalis historix *xvi.* de arborum ætate scribens, asserit ætate sua tres ilices durasse apud *Tiburtes*, apud quas eius opidi conditor *Tiburtus* inauguratus fuerat. Sed *Amphiarai* filium hunc, non nepotem dicit fuisse, qui vna ætate ante bellum Iliacum, & cum duobus fratribus *Cora*, & *Caullo* in Italiam venerit, opidumque à suo nomine, vt maior natus, inauguravit: qua in opinione videtur & *Virgilius* esse libro *Aeneidos vii.* Verum *Horatius Catilli mænia Tibur* appellavit, aliorum opinionem sequutus. Quamdiu igitur ante Romam conditam hoc opidum steterit, ex iam dictis colligere est. Colebant inprimis *Herculem Tiburtis* singulari religione velut tutelarem ac Græcanici generis deum: cuius festo quotannis die, magna ibidem populû multitudo confluere ad sacra solet. Erat & sortium oraculis celebre templum, non minus quam *Buræ* in Achaja, cuius *Pausanias* meminit. Hinc *Statius* poëta in *Manlij* sui *Tiburtino* cecinit, eius ob elegantiam villæ *Tibur* etiã *Prænestinas* fortunas cum sortibus suis migrare potuisse, vt ibi responsa darent, nisi *Hercules* locum iam occupasset. Sed poëtam ipsum audiamus:

*Quod ni templa darent alias Tirynthia sortes,
Et Prænestinae poterant migrare sorores.*

T 2

Sororea

Sorores quidem appellat, quod sub duarum
sororum personis colerentur, videlicet *bonæ, ma-*
læq; fortune. *Herculis* quidem ibi templum autu-
mant illud fuisse periti antiquitatum, quod sub
monte ad viam Tiburtinam videtur. Et altera
fuit ibidem ædes *Herculis Saxani*, sicut docet nos
titulus antiquus marmoris insculptus, qui trans-
latus nunc extat in foro, parietis domus privatæ
in ferris huiusmodi:

MERCVLII SAXANO SACRVM
SER. SVLPICIYS. TROPHIMVS
ÆDEM. ZOTHECAM. CVLENAM
PECVNIA. SVA. A. SOLO. RESTITVIT
ÆDEM QVE. DEDICAVIT. K. DECEMB
L. TVRPILIO. DEXTRO. M. MAECIO. RVFO. COS
EVTYCHVS. SER. PERAGENDVM. CVRA VIT.

Ædes autem hæc ubi fuerit, obscurum nunc
est. Colligunt tamen nonnulli differentiæ caus-
sa *Saxanum Herculem* ideo nuncupasse Tiburtes,
quod eius ædes in saxo posita fuerit, non secus
ac apud insubres Mediolani à situ templi *Her-*
culos in petra dictus fuit. Videndum itaque num
quæ adhuc extat in rupe posita non procul à
cataractis ædes rotunda sine tecto, sumptuosi
operis, ex marmore, atque artis eximie, Saxani
sit *Herculis*, & culti ibidem: ut scilicet Anienis
alueum compesceret, & agros ab inundationi-
bus tueretur. Huius enim dei in tutela terram
firmam esse putabat vetustas, qui idcirco cole-
batur in terrarum finibus prope portus, naua-
lia, fluminumque præcipitia. Causam inquit
etiam pulchrè poëta Statius, Surrentinum præ-
dium sui Pollij describens; quod ad portum in
litore ibidem erat iuxta Neptuni, & *Herculis*
sacras ædes. Sic etenim cecinit Silvarum lib. 1. l.
Ante domum tumide moderator cerulus vnde
Excubat innocui custos laris. Huius amico
Spumans templa salo. Felicia rura tuetur

Alciades

Alcides. Gaudet gemino sub numine portus.

Hic seruat terras, hic seum fluctibus obstat.

Quin & libro III. fingit Herculem ad templū sui fundamenta præparanda ibidem positis armis operi infudare, validaque solum deforme bipenni ipsum fodere, *asperaque inuita perfringere visce: a terra: vt ipsius poëtæ verbis ferè dicam.* In hunc modum fabulatur *Herculem* opera quæque laboriosa atque ardua in vsum humanum perpetrasse, cum orbem terrarum peragraret. Atque ipsum monstra non solum sustulisse, hoc est, subuertisse tyrannides, potentatus prauos coercuisse, atque nefaria malignorum punisse scelera; verum etiam desertis in terris vrbes, oppida, & castra condidisse, portus, & naualia construxisse, vias difficiles atque imperuias minuisse, damnosa auertisse flumina, & fluctibus marinis opposuisse claustra; hoc est, terminis, legibusque iustis inter discordes populos dimisse bellorum semina, pacem, atque amicitias vbique conciliaffe, negociationibus atq; commercijs inter ignotas ac longè distitas gentes viam aperuisse. Et propter hæc similiaque beneficia templis vbique locorum, & diuinis honoribus cultum, cognominaque vel à factis vel à locis, in quibus colebatur, diuersa sortitum esse ferunt. Hinc *Gaditanus* apud Iberos, *Marcusanus* apud Batauos, *Monæcus* apud Ligures, *Baulius*, & *Surrentinus* apud Campanos appellatus à locis fuit. Itaque *Tiburis* atque *Saxanus* apud Tiburtes dictus est, atque vicissim *Tibur* ipsum *Herculeum*, vt Strabo, Martialis, & alij testantur: quasi totum hoc municipium eius dei sacris initiatum esset. Quin & in prætorio Tiburti cum ceteris diis *Hercules*, non secus ac Romæ in Capitolio *Iupiter*, colebatur: nec non inter ordines concilij publici, atque sacerdotiorum, *Augustales Herculanæi* dicti sunt ibidem, & magnæ digni-

tatis erant: quod ipsū per titulos, & epigraphas ex marmoribus antiquis ibi collectas abundè probatur. E quibus exemplum vnum vel alterum hīc adiicere lubet, studiosorum antiquitatis in gratiam, quibus deesse non possum.

*Tiburī in S. Vincētiij
sacra aede.*

HERCVLI
TIBVRT. VICT
ET. CETERIS. DIS
PRAET. TIBVRT
L. MINICIVS
NATALIS
COS. AVGV
LEG. AVGV. PR. PR
PROVINCIAE
MOESIAE. INFER
VOTIS. SVSC

*Ibidem in descensu montis
in ipsa via fragmentum*

C. SEXTILIVS
V. V. TIBVRTIVM.
LIB. EPHEBVS
HERCVLANIVS
AVGVSTALIS

Item in summo templo.

C. ALBIVS. LIVILLAE. &
THYMELVS. HERC
AVGVSTALIS.

Illustravit item *Tibur* antiquissimis temporibus *Sibullarum* decima, quam *Albuneam* Latini, *Leucorheam* Graeci nominarunt, diuinis eam colentes honoribus: ideoque lucum cum delubro fonteque propter aquarum albedinem eiusdem cum ipsa nominis illi sacrarunt supra *Tibur* in montibus, vbi natam, oraculaque dedisse ferunt: cuius *Maro* poeta *Aeneidos VII.* & eius commentator *Seruius*; item *Horatius* & eius interpretes mentionem faciunt. Ceterum his edoctus, *Romam* inde contendes: atque ex via deflectens ad laeuam, peragrabis *Aeliam Tiburtinam Hadriani Imp. villam* in cliuo montis positam, & vrbis peramplae, sed miserandum in modum prostratae desertaeque forma protensam. Stupebis inter tot immanes aedificiorum superbiorum ruinas ductus, nec credere poteris villam vnam fuisse, videns tot praetoria, porticus, aedes sacras, aquaeductus, balneas, atque Laconica,
Thea;

Theatrum insuper & amphitheatrum, & quicquid ambitiosæ structuræ ibi residuum. Sed inprimis est conspicuus in summam altitudinem euectus murus, atque ita in longum directus in meridiem, ut duorum stadiorum habeat ambulationis circuitionem, quam Græci δίαυλον, teste Vitruvio, vel etiam περιεργμίδα vocare consueuerunt. qui murus ab altero semper latere sole splendente, commodam præbet umbram, horis maximè quibus exercenda sunt corpora: uti stadia sudo cælo se exercentibus pateant duplicia, vel in umbra, vel in sole; ad decursiones, aut palæstras, deambulationesve subsidiales. Quàm immensis autem sumptibus hæc villam exædificarit *Hadrianus*, non solum ruinæ demonstrant: verum etiam *Spartianus* in eius vita declarat, scribens ipsum celeberrima provinciarum, atque urbium loca ibidem effinxisse, & imitatum fuisse, nec non nominibus suis inscripsisse, velut *Lyceum*, *Academiæ*, *Pæcilen*, & *Prytaneum Athenarum*; *Tempe Thessaliæ*, *Cano-pum Ægypti*, & similia. Item ne quid prætermitteretur, etiam *Inferos* ibidem effinxisse dicit. Et hæc quidem loca propriis & aptis suis ornamentis, ex quibus cognosci possent, instructa quin fuerint, non est quod dubitemus: nimirum signis, picturis, & emblematis; atque etiam statuis, & hermis illustrium hominum, qui vel præclaris gestis, vel scriptis illa loca quondam celebrarunt: quæ cuncta bellorum clades, barbarorum ac temporum iniuriæ dissiparunt atque perdiderunt. Equidem memini, cum olim iuuenis agrum *Tiburinum* hæcce indagandi studio percitus sæpe percurrerem, atque etiam diligenter perscrutarer, me non pauca repperisse similium ornamentorum ex eius villæ ruinis extractorum præclara monumenta. me quoque tum è latebris protulisse hermarum

truncos plures è villæ dictæ locis à Spartiano nominatis (vt certò colligimus) sublato, & in ædificia vicina translato: in quibus legebantur adhuc illustriū Græcorū nomina, quorū vultus expresserant, characteribus Græcis insculptæ: scilicet, *Themistoclis, Miltiadi, Isocrati, Heracliti, Carneadi, Aristogitonis*, & aliorum: quos truncos indicio meo nō diu pōst Iulius tertius Pontifex Max. colligi transuehiq̄ Romam curauit, ad exornandos hortos suos, quos ad Flaminiam viam citra pontem Muluium magnis impensis tunc excolebat, à Mœcenate doctorum hominum Marcello Ceruino Cardinale S. Crucis certior de his factus.

Cum ex Aeliæ villæ ruinis te tandem explicaueris, Tiburtina via Romam perges. In itinere tum perlustrare obiter licet occurrentia veterum monumenta: atque imprimis in Anienis ripa *Plautiorum Siluanorum* ingens mausoleum, ex saxo quadrato constructum iuxta pontem, qui viam antiquam ibi ab vtraque fluminis ripa coniungit: & *Lucanus* vulgò (causam ignoro) nunc appellatur: *Plautium* verò pontem vocare quidam docti malunt, & arbitrantur à triumphalibus istis *Plautiis*, quorum elogia in ipso mausoleo leguntur, & viam munitam, pontemq̄ factum fuisse: cum maximè iam vsu receptum esset ex ordinatione D. Augusti, teste Suetonio: vti triumphales ex manubiali pecunia vias per Italiã munirent. Accedit quòd in tertio *P. Plautij* elogio (cuius tabula quamuis iam dudum ex mausoleo deciderit, exemplum apud antiquitatum studiosos adhuc extat) legatur, inter honorum eius titulos ipsum ex auctoritate Ti. Claudij Cæsaris Aug. curatorem viarum sternendarum à vicinis lectum fuisse.